

ORHON YAZITLARINDA ÖZGÜRLÜK VE BAŞKALDIRI KAVRAMLARI

Freedom and Rebellion Concepts in Orkhon Inscriptions

Eyup Sertaç AYAZ*

ÖZ: Özgürlük; ilk çağlardan itibaren tüm insanlığı düşündüren bir kavram olmuştur. İnsanın her türlü dış etkiden bağımsız, kendi iradesine dayanarak hareket etmesi anlamına gelen özgürlük, başkaldırabilme kavramıdır. Bu nedenle bu iki kavramı birlikte ele almak yerinde olacaktır. Özgürlük ve başkaldırı kavramları üzerine tartışmalar günümüzde de devam etmektedir. Tarihte özgürlük uğruna birçok mücadeleye girilmiştir. Türk tarihine baktığımızda da özgür bir ölüme esir bir yaşama tercih eden bir milletin hikâyesiyle karşılaşırız. Yazıtlarda bağımsızlığa ulaşmak için esaret ve zulme karşı sergilenen başkaldırı, özgürlüğün temel göstergesi olarak karşımıza çıkar. Kök Türkler de özgürlüğünü kendisine karakter edinmiş ve bağımsızlığın, yeniden dirilişin ve özgürlüğün simgesi olarak seçilen 'kurt' ile bu bilinç sembolleştirilmiştir. Tüm insanlık; haysiyetini, onurunu özgürlük uğruna savaşan kahramanlara ve onlara koşulsuz destek veren kahraman milletlere borçludur. Bu çalışmada; eski Türk yazıtlarının söz varlığı ve tarihi belgeler ışığında; kaynak tarama, kritik ve analiz gibi nitel araştırma yöntemleri kullanılarak insanın onurlu bir yaşam sürdürebilmesinin ön koşulu olan özgürlük ve başkaldırı kavramları kavram alanlarıyla ele alınarak mahiyeti ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Orhon Yazıtları, özgürlük, başkaldırı

ABSTRACT: Freedom has been a concept that concerned humankind since the early ages. Freedom, which means that the ability to act independently based on their own will from all external influences, is the capacity to rebel. Therefore, it would be accurate to consider these two concepts together. The debates on the freedom and rebellion concepts maintain its focus. The history reveals numerous struggles for freedom. Turkish history also bears the story of a nation who preferred a free death to a captive life. The rebellion against captivity and cruelty to achieve independence appears as the basic indicator of freedom in the inscriptions. Kök Turks also adopted freedom as their own character and this notion was symbolized with the 'wolf', which was chosen as the symbol of independence, resurrection and freedom. Humankind owes its dignity and honor to the heroes who fought for their freedom and to the heroic nations that unconditionally supported them. This examines the concepts of freedom and rebellion, which are the prerequisites for living an honorable life,

* Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ayazsertac@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0461-5665

Geliş Tarihi / Received: 14.03.2021

Kabul Tarihi / Accepted: 17.06.2021

Yayın Tarihi / Published: 30.07.2021

with their conceptual fields and nature through the old Turkish inscriptions vocabulary and historical documents and qualitative research methods such as source survey, critical and analysis

Keywords: Orkhon Inscriptions, freedom, rebellion

Giriş

Kendisi kadar başkalarının hak ve hukukuna uygun hareket etme, yasalar koyma yetkinliğine erişmiş aklın ilkelerine uygun hareket etme olarak tanımlanabilecek özgürlük, ilk çağlardan itibaren insanların üzerinde düşündüğü ve arayışından hiç vazgeçmediği bir kavram olmuştur. Seçme iradesine sahip insan için özgürlük doğasının gereğidir. Bakıma muhtaç bir canlı olarak dünyaya gelen insanın doğuştan özgür olduğu konusu tartışmaya açıktır. Ancak özgürlüğün düşünmeyle, mevcudu sorgulamayla başladığı ve boyun eğmeme, uymama, itaat etmeme, ayaklanma ve isyan anlamlarına gelen başkaldırıyla ortaya çıktığı söylenebilir.

Stratejik ve politik bakımdan önem taşıyan Avrasya coğrafyasında *insan*, *toprak* ve *egemenlik* unsurları temelinde bağımsız bir devlet kurmuş ve yaklaşık iki yüz yıl hüküm sürmüş olan Kök Türkler özelinde ele aldığımız özgürlük ve başkaldırı kavramları, ilgili sözcüklerin oluşturduğu kavram alanlarını da dikkate almayı gerektirmektedir. J. Trier'den kaynaklanan *Kavramsal alan* deyimini; bir *sözlüksel alanda*, anlatımını bulan *anlamsal alanın* dış gerçeklik düzlemindeki kavramsal karşılığı olarak tanımlanır (Vardar, 2007: 132-133). Anlam açısından ortaklık ifade eden sözcükler bir alan içinde incelenmelidir. Böylelikle kavramların değerleri belirlenebilir, kelime aileleri tespit edilebilir, dilin işlenmişliğinin ve yaşının tespiti noktasında daha isabetli çıkarımlar yapmaya yardımcı olabilir (Aksan, 2004: 111-112). Aynı zamanda bir kavram alanına ait sözcüklerin çokluğundan hareketle bunların seçilme nedenleri değerlendirilerek milletin dünya görüşü, değer yargıları, yaşam tarzı ve karakteri hakkında fikir edinilebilir. Eski Türk yazıtlarında tutsaklıkla ilgili “bulun (esir, tutsak) KÇ 5, kul (erkek tutsak) KT D 7, BK D 20, ve küñ (kadın tutsak) KT D 7, BK D 17” olmak üzere üç kelime tespit edilmiştir. Bunların dışında herhangi bir kelimenin yer almayışı köleliğin Türkler arasında kurumsallaşmadığının delilidir. Buna karşın savaş ve ordu ile ilgili kelimelerin çokluğundan (akın, sünüş, tægim, tægış, uruş, sınar, sü, alpagu, atlıg, çarig, är, ärän, kädimlig, sünüglüg, yadag, yagıçı, yaraklıg, yılpagut, kâş, ok, sünüg, ya, yarık, yalma, yagı, tug) bozkır devlet düzeninin askeri bir temele sahip olduğu söylenebilir (Gündoğdu, 2015: 312; Şirin, 2016: 402-403, 414-420).

1. Özgürlük Kavramı

Özgürlük: “1. Herhangi bir kısıtlamaya, zorlamaya bağlı olmaksızın düşünme veya davranma, herhangi bir şarta bağlı olmama durumu, serbestî. 2. Her türlü dış etkiden bağımsız olarak insanın kendi iradesine, kendi düşüncesine dayanarak karar vermesi durumu, hürriyet” anlamlarına gelmektedir (TDK, 2011: 1869). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*’nde de özgürlük şu şekilde kayıtlıdır:

“[Alm. Freiheit] [Fr. liberte] [İng. liberty, freedom] [at. libertas] [es. t. hürriyet]: 1 - Bağlı olmama; dışardan etkilenmemiş olma; engellenmemiş olma; zorlanmamış olma. 2 - Her türlü dış etkiden bağımsız olarak insanın kendi istencine, kendi yasasına, kendi düşüncesine dayanarak karar vermesi (seçme özgürlüğü). 3 - İnsanın kendi istemesi, kendi istenci ile eylemde bulunabilme olanağı; insanın dıştan engellenmeden etki yapabilmesi” (Akarsu, 1984: 141).

İnsanın kendi iradesi ve isteğiyle karar vermesi olan özgürlük kavramından zaman ve koşullara göre farklı şeyler anlaşılmıştır. Arandığı zeminlerin farklılık göstermesi onun görece bir kavram olmasına yol açar. Bu nedenle herkesin üzerinde uzlaştığı tek bir özgürlük tanımına ulaşmak mümkün olmamıştır. Bireysel ve toplumsal özgürlüğün gerçekleşmesi için çabalayan filozoflardan biri olan Kant’a göre özgürlük, istemelerimizin bir özelliğidir ve insan istemelerini bütün insanlığı göz önünde tutarak kendi koyduğu ahlak yasasına göre belirleyebildiği zaman özgür olur (Kant, 2013: 58). 20. yüzyılda totalitarizmin dorukta olduğu ve insanlığın büyük bir yıkımla yüz yüze geldiği bir dönemde yaşamış olan Arendt ise özgürlüğü kamusal alan çerçevesinde ele alarak konuya Kant’a göre farklı bir bağlamda yaklaşmıştır. Özgürlüğün düşünce alanında değil eylem alanında ele alınması gerektiğini ifade ederek özgürlüğü kamusal meselelere girmeyi ön gören siyasal özgürlük olarak tanımlamıştır (Arendt, 2012: 198). Görüldüğü gibi özgürlüğe etik veya politik bakış açılarına göre farklı anlamlar yüklenebilmekte, düşünsel ya da eylemsel alanlarda aranabilmekte ve farklı tanımlamalara gidilebilmektedir. Hukuk, eşitlik, doğa yasaları, ahlak gibi birçok konuyla iç içe olan özgürlük birçok unsur tarafından da sınırlanır. Mesela dış etkenler insan eylemlerini sınırlar. Maddenin hakikati ve doğa yasaları bu sınırlayıcı unsurlardandır. Ancak bunların işleyişi bir kez anlaşıldıktan sonra, insan aklıyla bu koşulları isteğe göre değiştirmenin ya da ortadan kaldırmanın yollarını bulabilir. İşte bu noktada özgürlük ya da boyun eğme tercihini yapacak olan insandır.

Özgürlük insanı diğer canlılardan ayıran düşünme ile başlar. Mevcudu sorgulama, akıl ve evrensel yasalara uygun ve vicdani olanı tercih etme doğrultusunda gelişmesi beklenen düşünme faaliyeti ancak özgür bir

ortamda sağlanabilir. Yaratıcı, hür benliğin kurulmasında itici güç her zaman özgürlük olmuştur. İnsanın değerinden de ancak özgür bir ortamdaki davranışlarından hareketle bahsedilebilir. Özgürlük, insan türüne ait olan bir olanaktır. Bu olanağı ancak değer bilgisine sahip olanlar gerçekleştirebilir ve bu kişiler sayesinde insanlık da değerlenir. İnsanların kendi bireysel çıkarlarını gözetmeden, herkes için geçerli olabilecek bir ilkeye göre eylemde bulunmayı isteyebilme olanağıdır özgürlük (Özcan, 2006: 245). İnsanın kendine ve topluma karşı olan görevleri yani sorumluluk dediğimiz kavram da özgürlükle iç içedir. Ancak insan, doğal hakkı olan özgürlüğü elde ettikten sonra bu sorumlulukları üstlenebilir. Özgür olmak, ahlak yasasının bilincine varmış, istemelerini ahlak yasasına dayanarak belirlemeyi ödev olarak görmüş ve bu ödevi zorla değil bilerek ve isteyerek yerine getirebilmeyi başarmış insanlar için geçerlidir; biz ancak böylesi kişilere özgür diyebiliriz (Balcı, 2017: 4). Özgür iradesiyle akla ve evrensel yasalara uygun davranışlar sergileyen insan değerlidir. İnsan onuruna yaraşan bir yaşam ancak bu temel üzerinde yükselebilir.

Esaret durumunda toptan bir eylem özgürlüğünün kısıtlanması durumu ortaya çıkar. Bağımsız olarak hareket etmekten kendi doğasının eğilimlerine göre hareket etmeye varıncaya kadar insan birçok yönden kısıtlanmıştır. Özgür olmayan insanın eylemlerinden de sorumlu olmayacağından eylemlerin ahlak açısından değerlendirilmesi de mümkün değildir. “Dış nedenlerle belirlenmeyen bir seçim uyarınca hareket etme” anlamındaki özgürlük, insan sorumluluğunun ve dolayısıyla etiğin temelidir (Frolov, 1991: 375).

Hem bireysel hem de toplumsal yönü olan özgürlük, insanlığın hem en büyük mutluluğu hem de en büyük korkusudur. Özgür olmayan toplumlar gelişemez, zulüm egemen olur ve en temel insan hakları dahi hak olmaktan çıkar. Bireysel, toplumsal, kamusal, siyasi, ahlaksal vb. birçok boyutuyla ele alınabilecek bir kavram olan özgürlüğü biz bu çalışmada savaşlar neticesinde başka bir toplumun egemenliği altına girme, esaret, kölelik gibi kavramların karşıtı olan “*Bağımsız olma durumu, istiklal*” anlamında ele alacağız (TDK, 2011: 227). Sosyal bilimlerin felsefe, edebiyat gibi alanlarında kavramlar karşıtılarıyla ele alınır. Bu bağlamda özgürlük kavramının karşıtı olan kölelik kavramını da dikkate almak gerekir. “*Köle olma durumu, esirlik, kulluk, esaret*” anlamlarına gelen kölelik, savaşlar sonrasında oluşan esaretin bir neticesidir ve bu durumun ortaya çıkmasıyla insan köle durumuna düşer (TDK, 2011: 1498). Köle: “*1. Savaşta tutsak alınan, yabancı ülkelerden zorla kaçırılıp özgürlükten yoksun bırakılan veya başkasından satın alınan*

kimse, kul, esir. 2. Birinin emri altında bulunan, özgür olmayan kimse” demektir (TDK, 2011: 1497). Tanımlardan anlaşıldığı kadarıyla kölelik neticesinde insan alınabilir, satılabilir veya miras bırakılabilir bir mal durumuna düşmektedir. Eski Türk yazıtlarında tutsaklıkla ilgili üç kelime tespit edildiğine değinmiştik. Bunlardan biri kadın tutsak anlamındaki “küñ” kelimesidir. (Şirin, 2016: 403). Kadın tutsağın, uğrayacağı zulmün farklı boyutlarının da olacağı bu ayrı adlandırmadan anlaşılmaktadır. Söz konusu ettiğimiz özgürlüğün kaybedilmesi sonucunda ortaya çıkacak durum, tecrübelerden hareketle KT D 7 - BK D 20’de şöyle özetlenir: “*tawgaç bodunka beglik uru oğlın kul boltı eşilik kız oğlın küñ boltı - Çin halkına beyliğe layık oğulları köle oldu, hanımefendiliğe layık kızları cariyeye oldu*”.¹ KT D 8’de ise köleliğin diğer boyutları modern dünyaya ışık tutacak şekilde daha sarsıcı tespitlerle ifade edilmektedir: “*elig yıl işig küçüg bemiş - Elli yıl işi gücü vermişler (hizmet etmişler)*”.² Sadece bedenin değil, zamanın (elli yıl) ve emeğin (iş gücü ver-, hizmet et-) sömürülmesinin de kölelik olarak değerlendirildiği görülmektedir. Savaşçılığın, dirilişin ve özgürlüğün simgesi olan ‘kurt’un Kök Türklerde tuğ ve bayrakların tepesinde yer alma yolu ile bir devlet sembolü olması özgürlüğe verilen önemin bir yansıması olmalıdır (Ögel, 1995: 115).

2. Başkaldırı Kavramı

Özgürlüğün temel göstergesi zulme başkaldırabilmektir. Başkaldırı kelimesi: “*1. Herhangi bir amaçla kurulu düzene veya devlet güçlerine karşı gelme, başkaldırma, ayaklanma, isyan. 2. Bir düzene veya emre boyun eğmeme, uymama, itaat etmeme*” anlamlarıyla özgürlüğü elde etmenin anahtarı olmakta ve bir bedel içermektedir (TDK, 2021: 274). Etnik, ekonomik, siyasal vb. nedenlerle ortaya çıkan başkaldırı yıkıcı ve yapıcı yönleri olan bir kavramdır. Yapmak için yıkarken yıkmayı gaye hâline getirmeme mücadelesini de vermek gerekir. Başkaldırı hareketi esareti altında bulunan devlete karşı oluşabileceği gibi, bağlı olunan devlete karşı da gelişebilir. Kök Türk devletinde yöneticilerin iktidarlarına karşı oluşabilecek başkaldırımı engellemek adına yaptıkları ilk iş, kağanlıklarının meşruiyetini ifade etmek olmuştur. “*ku*” kelimesi ile ifade edilen siyasal iktidar KT G 9 - BK K 7’deki “*teñri yarlıkadokın için özüm kutum bar için kağan olortum - (Ebedî) gök lütfettiği için (ve) kendi talihim olduğu için*

¹ Çalışma boyunca yazıtlara yapılan bütün başvurular ve anlamlandırmalarda Prof. Dr. Erhan Aydın’ın Orhon Yazıtları adlı kitabı esas alınmıştır. Farklı bir anlamlandırmaya gidildiğinde gerekli açıklamalar yapılmıştır.

² Çalışmamıza konu olan kavramların geçtiği cümlelerin, gereksiz bir hacim oluşturmasına engel olmak adına, anlamsal bütünlüğün sağlandığı kısımları alınmakla yetinilmiştir.

kağan olarak tahta oturdum” satırlardan anlaşıldığı üzere Tanrı tarafından bahşedilmiştir (Gömeç, 2006, s. 39). Eski Türk hükümlerlik telâkkisi karizmatik (hükümdarlık yetki ve kudreti Tanrı tarafından bağışlanan) tiptir ve Türk hükümdarına, idare etme hakkı Tanrı tarafından verilmiştir (Kafesoğlu, 2020: 239-240). Meşruiyet sorunu böylece çözüldükten sonra kağan olmanın sorumluluklarının yerine getirildiği şöyle ifade edilmiştir:

“türük bodun için tün udımadım küntüz olormadım ... yalañ bodunug tonlug kiltım çıgañ bodunug bay kiltım az bodunug üküş kiltım ıgar elligde ıgar kaganlıgda yeg kiltım tört bulundakı bodunug kop baz kiltım yağısız kiltım - Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmadım ... Sırtı açıkta olan halkı giydirdim, yoksul halkı zengin ettim, az olan halkı çoğaltım, kıymetli ülkesi olandan, kıymetli kağanı olandan daha iyi hâle getirdim. Dört taraftaki halkları tamamen tâbi ettim, düşmansız hâle getirdim BK D 22-23-24”.

Tüm bunlara rağmen başkaldırı amaç edinilince uğranılacak akıbet de yazıtlarda ifadesini bulmuştur:

“küregünüş için igidmiş kaganıña ermiş barmış edgü eline kentü yañıltıg ... kanıñ ügüzçe yügürti süñüküg tagça yattı - Asi yaradılışlı olduğun için seni beslemiş kağanına, her tarafa ulaşmış iyi durundaki yurduna karşı sen kendin hata ettin ... kanlarımız ırmak gibi aktı, kemikleriniz dağ gibi yığıldı BK D 19-20”.

Bu noktada içindeki başkaldırı hareketlerinin engellenmesi, birliğin korunması dış tehdidin önlenmesi anlamında önem arz etmektedir. T G 2-3'te “*azkıña türk yorıyur ermiş* - Sayıları az olan Türkler (öylece) yaşıyorlarmış” şeklinde geçen ifadeyle Türk nüfusunun azlığı vurgulanmıştır. Ayrıca Bilge Kağan'ın, şehirler kurma ve Çin'deki dinlerden birinin kabulü isteğinin Tonyukuk tarafından şu gerekçelerle reddedildiği Çin kaynaklarında kayıtlıdır:

“Kiçig Şad, bu sefer de kale ve surlar yapmak; mabet ve tapınaklar inşa etmek isteyince, Tonyukuk: Olmaz! Türk halkının nüfusu az. T'ang idaresindeki hanelerin sayısının yüzde biri kadar bile değil. Bizim düşmana karşı uzun zaman direnebilmemizin sebebi, sadece su ve otları izleyerek [*yaşamamız*], oturduğumuz yerin devamlı olmaması [*yani, devamlı olarak aynı mekânda oturmamamız*], yabanî hayvanları avlayarak [*geçinmemiz*] ve hepimizin silah kullanmaya alışık olmasıdır” (Togan vd., 2017: 294-295).

Dolayısıyla Bilge Kağan'ın şehirlerin etrafını surlarla çevirme ve Budizm gibi bir inanç sistemini kabul etme isteği, Türk milletinin yaşam tarzını değiştirmesinin yok olma tehlikesine yol açacağı gerekçesiyle Tonyukuk tarafından reddedilmiştir. Böyle bir ortamda tüm boyların birlik içerisinde hareket etmeleri, içindeki huzur kadar dıştaki tehdidi engellemeye yönelik bir tedbirdir.

Bu çalışmada üzerinde duracağımız başkaldırı kavramı, yapıcı anlamda özgürlük adına girişilen, savaşlar neticesinde oluşan esaretin karşısında ortaya çıkan başkaldırıdır.

Haklarındaki ilk bilgileri 542’de Çin’e yaptıkları akınlardan yine Çin kaynaklarından edindiğimiz Kök Türklerde “il” bugünkü anlamda devletin karşılığıdır (Ögel, 1971, 47; Kafesoğlu, 2020: 219). Kök Türkler, 552 yılında bağlı buldukları Juan-juan’lara karşı girişilen başkaldırı neticesinde istiklallerini elde etmişler ve bu zaferden sonra Bumın “İl Kağan” unvanını almıştır (Tsai, 2006: 18; Taşağıl, 2017: 128). Bu unvan Kök Türklerin devleti resmen kurduğunun ve bağımsızlıklarına kavuşmalarının ifadesidir. Göktürk hakanları artık eski cedleri gibi kabileler arasında sadece hakem olan demirci tarhanlar değildi; bunlar artık büyük devletler kuran ve bunları bazen şiddetle idare eden hükümdarlardı (Togan, 2019: 75). Özgürlük adına girişilen mücadele böylelikle başarıya ulaşmış, kısa sürede Orta Asya ele geçirilmiş, Kore sınırlarından Karadeniz’e kadar geniş bir alana yayılmışlardı (Karatay, 2017: 38). Kısa sürede gerçekleşen bu büyüme ve gelişmenin nasıl başarıldığı KT D 4’te “*bilge kagan ermiş alp kagan ermiş buyruku bilge ermiş erinç alp ermiş erinç begleri yeme bodunu yeme tüz ermiş - (Bumın Kağan ve İstemi Kağan) ... bilge kağan imiş, yiğit kağan imiş. Komutanları da bilge imiş elbette, yiğit imiş elbette. Beyleri de halkı da doğru imiş*” şeklindeki sözlerle ifade edilmiştir. Doğu Kök Türk devleti 630 yılında İl Kağan’ın esir olarak, T’ang imparatorluğunun merkezine götürülmesiyle son bulmuştur (Taşağıl, 2018a: 17-33, 216). Doğu Köktürk kağanlığının bu esaret hayatı elli yıl sürer (630-680). Bu müddet içerisinde esaretten kurtulmak için çeşitli teşebbüsler yapılırsa da, başarılı olunamaz (Eraslan, 1980: XX). Bunlardan ilki 639 yılında adı Çin kaynaklarından edinilen bilgilere göre Chie-Shih-shuai (Kür Şad?) ve arkadaşlarının giriştiği isyan hareketidir (Sertkaya, 2014: 10). Kendisine Merkez Muhafız Komutanı unvanı verilen Kür Şad, kırk adamıyla saraya hücum edip dört kademeli savunma duvarını aşmış ancak saraya yardım gelmesi nedeniyle başarıya ulaşamamış, Kür Şad ve arkadaşları yakalanarak idam edilmişlerdir (Tsai, 2006: 198-199; Togan vd., 2017: 25; Kapusuzoğlu, 2017: 217).

Doğu Kök Türk devletinin son hükümdarı olan İl Kağan’a esir düştükten sonra isyan etmesini engellemek adına Kou eyaleti valiliği verilmiş; ancak kağan bunu kabul etmemiştir. Bunun dışında sol muhafızları generalliği ve emrine çeşitli araziler de verilmesine rağmen üzüntüsünden hayatını kaybetmiş ve İl Kağan’ın maiyetindekilerden Ulu Tarkan Tuyuhun Hsieh de üzüntüsünden intihar etmiştir (Togan vd., 2017: 167). Kağanın böyle adı bir

şekilde yaşamaktansa üzüntüsünden öldüğünü gözleriyle gören Kür Şad da kendisine verilen chung-lang generalliği ve sonrasında saray muhafızları generalliği rütbelerine rağmen ölümü göze alarak isyan etmiştir (Gömeç, 2013: 45).

Bundan sonra 648 yılında Ch'e-pi Kağan bağımsızlık girişiminde bulunmuş; ancak başarısız olmuştur. 679 yılına kadar geçen süre içerisinde küçük isyan hareketleri olmuş ancak 650'de Çinlilerin Türk ülkesini idari bölgelere ayırması nedeniyle birlik sağlanamamış ve başarı elde edilememiştir. 679'da A-shih-te Wen-fu ve A-shih-te Feng-chih önderliğinde de ayaklanma teşebbüsü gerçekleştirilmiş ancak bu girişimden de bir sonuç elde edilememiştir. 681 yılına gelindiğinde A-shih-na Fu-nien önderliğinde başarısızlıkla sonuçlanan bir isyan girişimi daha olmuştur. Teslim oldukları takdirde idam edilmeyeceklerine dair söz verilmiş; ancak elli dört Kök Türk reisi Çinliler tarafından idam edilmiştir (Togan vd., 2017: 36; Taşağıl, 2018a: 255-273, 334). 682 yılında Kutlug isyana kalkıştığında olayların silsilesi takip edilirse Çin tahakkümüne karşı girişilen dördüncü hareket olduğu anlaşılmaktadır. Başarısızlıkla neticelenen önceki tecrübelerden hareketle devletin merkezi Çin'den uzağa Ötüken'e kurulmuştur. Bilge Kağan bunun gerekliliği ve önemini KT G 8'de şu sözlerle ifade etmektedir: “*ötügen yer olurup arkiş terkış ısar neş nuşug yok ötüken yış olorsar beñgü el tuta olortaçı sen - Ötüken topraklarında oturup kervanlar gönderirsen hiç sıkıntın olmaz. Ötüken (ormanlı) Dağları'nda oturursan ebedî yurt tutup oturacaksın*”. II. Kök Türk devletinin kurucusu olan Kutlug, yazıtlarda anlatıldığı üzere on yedi adamıyla isyanı başlatmıştır.

Bu isyan hareketi şöyle anlatılmaktadır:

“türük bodun yok bolmazun tēyin bodun bolçun tēyin kañım eltēriş kaganıg ögüm elbilge katunug teñri töpösinte tutup yügerü kötürmiş erinç kañım kagan yeti yegirmi erin taşıkmiş taşra yoriyur tēyin kü eşidip balıkdaki taşıkmiş tagdaki enmiş tērilip yetmiş er bolmış tēnri küç bērtök üçün kañım kagan süsi böri teg ermiş yağısı koñ teg ermiş ilgerü kırıgaru sülep tērmış kuwratmış kamağı yeti yüz er bolmış yeti yüz er bolup elsiremiş kagansıramış bodunug küñedmiş kuladmış bodunug türük törösın içgınnmış bodunug eçüm apam törösınçe yaratmış boşgurmış - Türk halkı yok olmasın diye halk olsun diye babam Elteriş Kağn'ı, annem Elbilge Hatun'u Teñri tepelerinden tutup göğe yükseltmiş elbette. Babam kağan on yedi adamıyla isyan etmiş. 'İsyan başlıyor' diye ses işitince kenttekiler dağa çıkmış (isyan etmiş), dağdakiler inmiş, toplanıp yetmiş kişi olmuşlar. Teñri güç verdiği için babam kağanın ordusu kurt gibiymiş. Doğuya (ve) batıya sefer edip (adam) derleyip toplamış. Tamamı yedi yüz asker olmuş. Yedi yüz asker olup yurtsuz bırakılmış, kağansız bırakılmış halkı, cariye (ve) köle olmuş halkı, Türk yasalarını kaybetmiş halkı atalarımın, dedelerimin yasalarına göre (uygun olarak) yeniden örgütlemiş, eğitmiş (öğretmiş) KT D 11-12-13”.

Böylece Doğu Türk devletini son hükümdarı İl Kağan'ın soyundan gelen ve Aşına soyadını taşıyan Kutlug, 682 yılında elli yıllık esaret hayatına son vererek II. Kök Türk devletinin bağımsızlığını ilan etmiştir (Togan vd., 2017: 37, Taşağıl, 2018a: 334).

Gumilöv'ün Türklerin isyanları konusundaki tespiti dikkate değerdir:

“Dev İmparatorluğun merkezinde bulunduğu halde, diğer bütün halklara kıyasla geçmişte hiç zulme uğramamış olmaları sebebiyle Türklerin kaderlerine şükretmeleri gerekirdi. Fakat böyle olmadı. Aksine VII. asrın 70'li yılları sonunda hoşnutsuzlukları öylesine arttı ki, neticede rahat hayatı bırakıp, genellikle ölümle sonuçlanan Asya savaşlarının ağır zorluklarını göğüslemeyi tercih ettiler. İsyân zor iştir. Özellikle sınırsız güce sahip bir yönetime karşı ve hiçbir yerden yardım alma imkânı bulunmayan kuşatma altındaki bir bölgede. Eğer böylesine menfi şartlar altında bir isyan başlatılır ve de başarıya ulaşırsa, bu, adet dışı bir tesadüf addedilmelidir” (Gumilöv, 1999: 344).

Dört bir yanları düşmanla çevrili ve kimseden yardım alabilme imkânı yokken, Tonyukuk'un ifadesiyle sayıca düşmanın yüzde biri kadar bile değilken, önceden girilen birçok başkaldırı hareketi başarısızlıkla ve ölümle sonuçlanmışken bile Türkler kuşatma altındaki bir bölgede özgürlük uğruna isyan etmişlerdir. Bu başkaldırı hareketlerinin gerçekleşmesinde itici gücün kendi devletinin çatısı altında hür bir yaşam isteğinin yattığı düşünülebilir.

Çalışmamıza konu olan özgürlük kavramı, devlet konusunu ve Türk devlet anlayışını da dikkate almayı gerektirmektedir. Devlet (دولة) kelimesi; “dönüşümlü/münavebeli olarak değişmek, periyodik olarak değişmek; [şans, zaman] değişmek, dönmek” anlamlarına gelen Arapça “devl (دول)” kökünden türemiştir ve “elden ele geçme, dönme; [zaman, şans] dönme, değişme; hanedan, hükümdar ailesi; devlet; imparatorluk, kraliyet” anlamlarına gelmektedir (Mutçalı, 1995: 287) Bu anlamlandırmadan anlaşıldığı üzere devlet, durağanlık ve değişmezliği değil, aksine değişimi dönüşümü ifade etmektedir. Modern batı dillerinde devlet anlamında kullanılan “*State / État / Staat / Stato / Estado*” kelimelerinin ve keza bu kelimenin kaynağı olan Latince *status* kelimesi ise “*sta*” kökünden gelir. Kökün sıfır hâli “*st*”dir. Bu kök daima bir “durmayı” ifade eder. Hint-Avrupa dil ailesinde “*sta*” kökü, “duran şey” veya “durulan yer” anlamına gelir. Buradan anlaşıldığı üzere bizdeki “*devlet*” kelimesi Türk yaşam anlayışıyla bağlantılı olarak “dinamik”, Batı dillerindeki “*State*” kelimesi ve benzerleri ise “statik” bir çağrışım içerir (Gözler, 2017a: 7). Kök anlamı üzerinde durduğumuz devlet, belirli bir insan topluluğunun (halk), belirli bir toprak parçası üzerinde egemen olmasıyla oluşan (ülke, siyasi istiklal),

hukukî kişiliğe sahip devamlı bir teşkilat (kanun) olarak tanımlanır (Gözler, 2017b: 6; Taşağıl, 2018b: 175). Orhon Yazıtlarının yazıldığı II. Kök Türk Devleti; 682-744 yılları arasında, Orta Asya’da, “*içikigme içikdi bodun boltı - Tâbi olanlar tâbi oldu, halk oldu BK D 37*” anlayışıyla Türk milletinin oluşturduğu bir devlettir. Hükümdar, meclis, hükümet ve yargı gibi kurumların varlığı devlet olmanın önemli göstergeleri olarak kabul edilebilir. (Taşağıl, 2017: 175-185).

Kök Türklerin “devletli” olduğu mevcut sivil ve asker yönetici sayısının bolluğundan da anlaşılabilir ki sadece devlet kurmuş bir toplumda bu kadar çok memur bulunabilir. Türk yazıtları ile Çin kaynaklarında Türk yöneticilere verilen bazı unvanlar şunlardır: Kağan, hatun, aygucu, şad, yabgu, çor, irkin, öge (yüksek yöneticiler, alp savaşçılar), tigin, inançu (prenslar), bey (soylular), apa (büyük memur), il teber (askeri vali), tudun, alumçı (vergi/haraç işleri sorumlusu), tarkan (alpler, dirlik sahipleri?), çabış, tutuk, şad-pıt, kurgapıt, şengün, buyruk, binga, böke, yarkan (subaylar) (Divitçioğlu, 2016: 283-284). KT D 9’daki “*kaganlıg bodun ertim kağanım kanı - Kağanı olan halk idim, kağanım hani?*” ve T II D 6-7 (56-57)’deki “*neñ yêrdeki kaganlıg bodunka bintegi bar erser ne buñı bar erteçi ermiş - Herhangi bir yerdeki kağanı olan halkta benim gibisi varsa ne sıkıntıları olacakmış?*” cümlelerinde geçen “kağanlı budun” ibaresi de yöneten ve yönetilenlerden oluşan bir yapıya, “devlet” yapısının varlığına işaret etmektedir. Bilge Kağan D 37. satırdaki ‘*Tâbi olan tâbi oldu, millet oldu.*’ ifadesinden de ‘*bodun*’ olmak için kağanlığa tâbi olmaktan başka bir şart aranmadığı anlaşılmaktadır. Böylece ‘*bodun olma*’ siyasi bir teşekkülün uyuğu olma anlamına gelmekte ve bu da modern anlamda ‘*millet*’ kavramını karşılamaktadır (Ercilasun, 2016: 431). Gökalp de siyasi birliğin büyüklüğüne bakılmaksızın hepsine birden ‘*budun*’ adı verildiğini belirterek tâbi olan bütün halklara, Türk olsun olmasın, ‘*bodun*’ denildiğini ifade etmektedir (Gökalp, 1976: 166). İbn Haldun’un *Mukaddime*’sinde, devletin kurulmasında en önemli etkenin toplumsal yaşayıştan doğan yardımlaşma ve dayanışmayla bir ideal etrafında toplanılarak sağlanan birlik (asabiyet) olduğu ifade edilir (İbn Haldun, 2015: 286-288/324). Yapılan tanımlardan anlaşıldığı üzere; bir devletin varlığından söz edilebilmesi için insan topluluğu (millet), toprak parçası (ülke) ve egemenlik unsurlarının bulunması gerekmektedir. Egemenlikten kasıt bağımsızlıktır. Yani devletin kendisinden başka hiçbir otoriteden emir almadan serbestçe karar verme yetkisine sahip olmasıdır (Gözler, 2017: 79-80). Egemenlik unsurunu da yazıtlardan hareketle değerlendirebiliriz. KT D 3 ve BK D 4’te geçen “*idi oksuz kök türük*” ibaresi egemenlik konusunu aydımlatacak niteliktedir. Bu

ibarenin hemen öncesindeki şu cümleler “*idi oksuz*”un anlamlandırılmasında önem arz etmektedir:

“kişi oğlın ta üze eçüm apam bumın kagan istemi kagan olormış olorupan türük bodunıñ élin törösın tuta bërmiş éti bërmiş tört bulun kop yağı ermiş sü sülepen tört bulundakı bodunug kop almış kop baz kılmış başlıgıg yüküntürmiş tizligig sökürmüş - İnsanoğlunun üzerine atalarım, dedelerim Bumın Kağan (ve) İstemi Kağan tahta oturmuş. Tahta oturup Türk halkının ülkesini (ve) yasalarını tutuvermiş, düzenleyivermişler. Dört taraf hep düşmanmış. Ordu sevk ederek dört taraftaki halkları hep ele geçirmiş, tâbi etmiş. Mağrurlara baş eğdirmiş, asilere diz çöktürmüş KT D 1-2”.

“*idi oksuz*”un bu bağlama uygun olması için olumlu bir anlama sahip olması gerekir. Zira devlet kurulmuş, yasalar düzenlenmiş, birlik sağlanmış ve düşmanlar dize getirilmiştir. Ancak başta Clauson olmak üzere birçok araştırmacının “*idi oksuz*” ibaresi için anlamlandırma teklifi “hiç teşkilatsız/örgütsüz” şeklindedir (Clauson, 1972: 41b). Bu anlamlandırmanın bağlama uymadığı açıktır. “Oksuz” kelimesinin kökü olan “ok” bağlılığın sembolüdür. “Yay” a yani hükümdarın sevk ve idaresine bağlıdır (Turan, 1945: 318). Eski Türkçede “sahip” anlamındaki “idi” ile aynı imlaya sahip olumsuz fiil ve sıfatları nitelendirip pekiştiren “hiç” anlamındaki “idi”, yine olumsuzluk eki almış “bağısız, bağımsız” anlamındaki “oksuz” ile birlikte değerlendirildiğinde “tamamıyla hür, tam bağımsız” anlamlarına geldiği anlaşılmaktadır (Kaya, 2010: 464-465). Bütün bu verilerden hareketle belirli bir toprak parçası üzerinde, adı Türk olan milletin devamlılık arz eden bir siyasi teşekkül oluşturduğunu söyleyebiliriz. Söz konusu üç unsurun (millet, ülke, egemenlik) kaybedilmesiyle de devletin ortadan kalkacağı ve yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalınacağı yazıtlarda şu sözlerle ifade edilmiştir:

“ol kan yok boltokda késre él yitmiş içgınmış kaçışmış? kaganladok kaganın içgını idmiş türk bodun öñre kün tugsıkıña késre kün batsıkıña tegi berye tawgaçka yıraya yışga [tegi] alp erin balbal kışdı türk bodun atı yok bolu barmış erti - O han öldükten sonra yurdu kaybetmişler, (her tarafa) dağılmışlar, kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş. Türk halkı doğuda gün doğusuna, batıda gün batısına kadar, güneyde Çin’e, kuzeyde bozkıra kadar kahraman askerini balbal olarak diktiler. Türk halkının adı yok oluvermiş idi O D 1-2-3”.

Kök Türkler Çin esareti altındayken defalarca isyan etmiş: ancak başarıya ulaşamamışlardır. İsyân etmelerini engellemek için Çin yönetimi tarafından çeşitli bölgelere ayrılmasının yanı sıra kağanlara, beylere ve komutanlara çeşitli ayrıcalıklar, unvan, görev ve ödüller verilmiştir (Taşağıl, 2018a: 287). Örneğin Kür Şad kırk arkadaşıyla isyan ettiğinde saray muhafızları generalliği rütbesindedir. O halde Türkler daha iyi bir hayat için değil, hür

yaşamak ve kendi devletlerini kurmak amacıyla isyan etmiş olmalıdırlar (Gumilöv, 1999: 347).

Türkler tarih sahnesine çıkışlarından beri Allah'ın cihân hâkimiyetini kendilerine ihсан ettiğine ve bu sebeple de dünya nizâmını kurmağa memur bulduklarına inanıyorlardı (Turan, 2014: 34). Türklerde siyasi iktidar ve hâkimiyet menşeyini Tanrı'dan almaktadır. Ezeli ve ebedi olan, hakanlara kut, güç veren, kozmik düzeni, toplumun organizasyonunu ve insanların kaderini belirleyen Gök Tanrı'dır (Güngör, 2012: 23). Bu inancın yansımalarını Mete'de, Attila'da, Bumın'da, Kutlug'da ve Bilge Kağan'da gözlemek mümkündür. Bilge Kağan yazıtlarda çeşitli vesilelerle Tanrı iradesiyle tahta oturduğunu (*teñri yarlıkadokın üçün özüim kutum bar üçün kagan olortum - Teñri lütfettiği için ve kendi talihim olduğu için kağan olarak tahta oturdum KT G 9*) belirterek hâkimiyetinin kaynağının ilahî olduğunu dile getirmiştir. Devlet Tanrı tarafından verilir, kağanın ve milletin durumu Tanrı tarafından yasanır ve tayin edilirdi: “İl berigme tengri (il veren Tanrı)” (Ögel, 1971: 53-54). Cihan hâkimiyeti anlayışında; Tanrının iradesini, adaletini hâkim kılma amacı, özgürlüğü daha da önemli kılmaktadır. Bilge Kağan D 3. satırda geçen ve kağanlığın kurucuları hakkında bilgi edindiğimiz cümle şu şekildedir: *Kişi oglınta üze eçüm apam bumın kagan istemi kagan olormuş* “insanoğlunun üzerinde atalarım, dedelerim Bumın Kağan (ve) İstemi Kağan tahta oturmuş”. Aslında cümlede, yalnızca kendi devletinin bireylerine değil bütün insanlığa hükümdar olduğu ifade edilmiştir (Aydın, 2018b: 114-115). Türkler için devlet yaratılışla birlikte var olduğuna inanılan bir gerekliliktir. Parçalanmalar tarihi olarak özetlenebilecek bozkır tarihinde birliğin sağlandığı zamanlar illi (devletli) zamanlardır. Devletli ve hükümdarlı zamanlar refahın, zenginliğin ve huzurun sağlandığı zamanlardır. Bu yüzden Türkler devleti hava kadar, ekmek kadar, su kadar önemli görürler (Gündoğdu, 2015: 305-306). Devlet olmadan, özgürlük olmadan Tanrı tarafından kağana verilen dünyayı düzene sokma görevini yerine getirmek şöyle dursun, en basit bireysel tercihlerin bile yapılması mümkün değildir. Tanrıdan alınan kut ile bu görevin gerçekleştirilmesi için özgür olmak gerekmektedir. Mağlup olan bir Kun hükümdarının teslim olmayı reddederken “Şimdi ölürsek dünya durdukça kahramanlık şanımız yaşayacak; oğullarımız ve torunlarımız başka milletlerin başbuğları olacaktır” beyanı cihan hâkimiyeti anlayışının ne denli içselleştirildiğini ve özgür bir ölümün esir bir yaşama tercih edildiğini göstermektedir (Turan, 2014: 106).

3. Özgürlük ve Başkaldırı Kavram Alanları

Batı dünyasında modern şeklini 18. yüzyılda alan özgürlük düşüncesi Osmanlı İmparatorluğu'nu Tanzimat Dönemi'nde etkisi altına alır ve özgürlük anlamında kullanılan ilk kelime “serbestiyet” olur. Farsça *âzâd* ve Arapça *hür*'ün semantik dengi olarak Türkçede kullanılan en eski kelimelere baktığımızda ise iki leksele karşılaşırız: 1. boş 2. erk (Şirin, 2017: 157-158). Clauson'un erk kelimesine otorite ve bağımsızlık anlamlarını verdiğini görmekteyiz (Clauson, 1962, 220b). *Erk* kelimesinin özgürlük anlamında kullanımına Orhon Yazıtları'nda rastlanmamaktadır. BK K 12. satırda *erk* kelimesinin türemiş şekli olan *erklig* kelimesine rastlamaktayız; ancak kelimenin buradaki anlamı '*güçlü, muktedir*'dir. *Boş* sözcüğü de Kutadgu Bilig de ek almadan ve tek başına kayıtlı olduğu tek beyitte *özgür*, *hür* anlamında kullanılmıştır (KB, 2008: 549). Ancak Orhon Yazıtları'nda *boş* sözcüğünün kök veya türevlerine rastlanmamaktadır. Uygur dönemi yazıtlarından Şine Usu D 7. satırda *boş* kelimesinin türevleri olan *başun-* ve *boşunul-* gövdelerine '*kurtul-*, *serbest kal-*' anlamlarıyla rastlanır (Aydın, 2018c: 116). Orhon Yazıtları'nda mecaz anlam kazanarak doğrudan *bağımsız*, *özgür* anlamlarında kullanılan ilk kelime KT D 3 ve BK D 4. satırlarda geçen *oksuz* kelimesidir.

Özgürlük ve onun temel göstergesi olan başkaldırı kavramları iç içe geçmiş ve eski Türk yazıtlarında kendileriyle ilgili bir kavram alanı oluşturmuşlardır. Bir kavram alanına ait sözcüklerin çokluğu ve bunların seçilme nedenleri değerlendirilerek bir milletin dünya görüşü, değer yargıları, yaşam tarzı ve karakteri hakkında fikir edinilebilir. Eski Türkçenin söz varlığı içerisinde böyle bir söz varlığı ve kavram alanının oluşması Türk milletinin özgürlüğe verdiği önemi ve karakterinin özgürlük temelinde şekillendiğini göstermektedir. Kelimeleri anlam değişimi/gelişimi bakımından incelediğimizde, kelimelerin ortaya çıktıkları ilk anlamlarından uzaklaşarak soyut ve mecaz anlamlar kazandıklarını (ok, tag, taş vb.) görmekteyiz. Zengin bir anlatım sağlayan soyutlama gücü ve çok uzun sürede oluşabilecek mecaz gibi bir anlam olayının görülmesi Türk yazı dilinin tarihinin çok eskilere uzandığı kanısını kuvvetlendiren delillerdir (Aksan, 1991: 28-29).

Ş. Recai Cin *Kavramlar Dizini* adlı çalışmasında bağımsızlık ve özgürlük maddelerini hürriyet maddesine göndermiş ve ilgili kavram alanını şu şekilde belirlemiştir:

“**hürriyet** kar: tutsaklık, hürriyet, özgürlük, serbesti, serbes(t)lik, azadeği, erkinlik, erkincilik, azatlık, layıklık, başıboşluk, dokunulmazlık, masunluk, masuniyet, liberalizm, bağımsızlık, istiklâl, muhtariyet, boşama, tatlik, salıverme,

tahliye, koyverme, terhis, hür, özgür, serbest, erkin, azade, boş, başıboş, başına buyruk, bağımsız, müstakil, muhtar, imtiyazlı, fermanlı, sivil, layık, dokunulmaz, masun, serbest bırakmak, azat etmek, boşamak, tatlik etmek, i'tâk etmek, azatlık vermek, tahliye etmek, salıvermek, koyvermek" (Cin, 1971: 383).

Çalışmamızda eski Türk yazıtlarını tarayarak elde ettiğimiz özgürlükle ilgili kavramlar şunlardır:

oksuz: “teşkilatsız, örgütsüz” şeklinde yapılan anlamlandırmanın bağlama uymadığına daha önce değinmiştik (Clouston, 1972: 41b). Tarihi süreç içerisinde bağıllık sembolü olarak kullanılan “ok” kelimesinden yokluk sıfatı türeten +sIz, +sUz eki ile genişletilmiş “oksuz” kelimesi, KT ve BK yazıtlarındaki tanıklardan anlaşıldığı üzere zamanla mecaz anlam kazanmış ve “bağımsız, özgür” anlamında kullanılmıştır. “oksuz” kelimesi bu özelliğiyle Türk dilinin özgürlük anlamını ifade eden ilk kelimesi olarak değerlendirilebilir:

“idi oksuz kök türük (eti) ança olurur ermiş - tam bağımsız Kök Türkler öylece yaşıyormuş. KT D 3, BK D 4”

ëllig: “yurdu, vatanı olan” anlamıyla KT ve BK yazıtlarında tanıklanan “ëllig” adı, “bodun” kelimesiyle birlikte kullanıldığında “vatanı olan millet” anlamına gelmekte ve zihinde özel bir çağrışım yaratmaktadır. Bu kullanımda anlatılmak istenenin “egemen, özgür millet” olduğu ve “bağımsız devlet” bilincine atıf yapıldığı düşünülmektedir. Dolayısıyla “ëllig bodun”, “vatanı olan millet” anlamıyla “özgürlük” kavram alanını ifade eden ibarelerden biridir:

“ëllig bodun ertim elim amtı kanı - Ülkesi olan halk idim, ülkem şimdi hani? KT D 9, BK D 8”

kaganlıg: “kağanı olan” anlamıyla KT ve BK yazıtlarında tanıklanan “kaganlıg” sözcüğü, “bodun” ile birlikte kullanıldığında “kağanlı millet” anlamına gelmekte ve edinilen semantikten bu kendiliğin “bağımsız bir devlet” olduğu anlaşılmaktadır (Divitçioğlu, 2016: 283). Dolayısıyla “kaganlıg bodun”, “bağımsız bir devlet”e sahip olunmak anlamıyla “özgürlük” kavram alanını ifade eden ibarelerden biridir:

“kaganlıg bodun ertim kaganım kanı - Kağanı olan halk idim, kağanım hani? KT D 9, BK D 9”

Yine aynı çalışmada başkaldırı kavramıyla ilgili olarak itaatsizlik maddesinde şu ifadeler kayıtlıdır:

“itaatsizlik kar: itaat. itaatsizlik, söz dinlemezik, dik başlılık, dik kafalılık, sertkeşlik, diklik, asilik, isyan, riayetsizlik, isyankârlık, itaatsiz, söz dinlemez, dik baş, dik başlı, asi, serkeş, dik kafalı, harın, huysuz, huylu, yaramaz, haylaz, afacan, haşarı, hırçın, sinirli, ters, aksi, geçimsiz, isyankâr, kavgacı, yaygaracı, bozguncu, isyan etmek, başkaldırmak, ayaklanmak, karşı gelmek, dikelmek, kazan kaldırmak, asi olmak, isyan etmek, isyan çıkarmak, diklenmek, karşılık vermek, şırmarmak, kabarmak, horozlanmak, kafa tutmak, pay vermek, el kaldırmak, meydan okumak, gemi azıya almak, tepesine çıkmak, bildiğini okumak, bildiğini yapmak” (Cin, 1971: 424-425).

Çalışmamızda eski Türk yazıtlarını tarayarak elde ettiğimiz başkaldırı ile ilgili kavramlar şunlardır:

küregü: “asi yaradılışlı” anlamıyla KT ve BK yazıtlarında tanıklanan “küre- (kaçak olmak, bağımsız olmak, yönetilmez olmak)” fiilinden eylem ve eyleyici adlar türeten -gU ekiyle genişletilmiş “başkaldırmak” kavram alanını ifade eden sözcüklerden biridir:

“küregünün için - Asi yaradılışlı olduğun için. KT 23, BK D 19”

ör-: “isyan etmek” anlamıyla KT B yüzünde tanıklanan ör- fiili, “başkaldırmak” kavram alanını ifade eden sözcüklerden biridir:

“kurıdın [s]ogud örti - batıda Soğdular ayaklandı. KT B”

tagık-: “dağa çıkmak” anlamına gelen, “tag (dağ; taşra)” isminden geçişsiz eylemler türeten +(I)k ekiyle genişletilmiş “tagık-” fiili BK yazıtındaki tanıktan anlaşıldığı üzere zamanla mecaz anlam kazanmış ve “isyan etmek” anlamıyla kullanılmıştır:

“balıkdaki tagıkmuş - kenttekiler dağa çıkmış (isyan etmiş). BK D 10”

taşık-: “dışarı çıkmak” anlamına gelen, “taş (dış)” isminden geçişsiz eylemler türeten +(I)k ekiyle genişletilmiş “taşık-” fiili KT ve BK yazıtlarındaki tanıklardan anlaşıldığı üzere zamanla mecaz anlam kazanmış ve “isyan etmek” anlamıyla kullanılmıştır:

“kañım kağan yėti yëğirmi erin taşıkmuş - Babam kağan on yedi adamıyla isyan etmiş. KT D 11, BK D 10”

tizlig: “güçlü, kuvvetli” anlamıyla KT ve BK yazıtlarında tanıklanan, “tiz (diz)” adından sahiplik anlamı taşıyan +IIg ekiyle türetilmiş “tizlig” kelimesi zamanla mecaz anlam kazanarak “direnen, asi” anlamıyla “başkaldırmak” kavram alanını ifade eden sözcüklerden biri olmuştur:

“tizligig sökürmüş - asilere diz çöktürmüş. KT D 2, BK D 3”

tüzsüz: “düz, doğru” anlamındaki “tüz” kelimesi, zaman içerisinde “barışık, uyumlu” anlamlarını kazanmış, sonrasında yokluk sıfatı türeten +sIz, +sUz eki ile genişletilerek oluşturulan “tüzsüz” sözcüğü “kargaşa olan, itaatsiz” şeklinde soyut bir anlamı ifade edecek bir gelişime uğramıştır. KT ve BK yazıtlarında “başkaldırmak” kavram alanını ifade eden sözcüklerden biridir:

“begleri bodunu tüzsüz için - Beyleri ve halkı arasında kargaşa olduğu için. KT D 6, BK D 6”

yanıl-: “yanılmak, hata yapmak” anlamlarına gelen “yanıl-” fiilinin, KT, BK ve T yazıtlarında farklı çekimleriyle 13 kez karşılaşılmaktadır. ‘yanıl-’ fiili (KT G 6-10-11 / D 19-20-23, BK K 4-8-8 / D 16-19-35, T 26) hep ölümlerle birlikte kullanılmıştır (Ercilasun, 2014). Dolayısıyla basit bir hatanın ötesinde bir kavramı ifade ediyor olduğu düşünülebilir. KT, BK ve T yazıtlarında “başkaldırmak” kavram alanını ifade eden sözcüklerden biri olduğu düşünülmektedir:

“özi yanılı kaganı ölti - Kendisi yanıldı, kağanları öldü. KT D 20”

yazıñ-: “yanılmak, hata etmek” anlamlarına gelen “yazıñ-” fiili, BK D 16-17. Satırlarda karşımıza çıkmaktadır. Tıpkı ‘yanıl-’ fiilinde olduğu gibi “yazıñ” fiili de hep ölümlerle birlikte kullanılmıştır. Buradan hareketle “yazıñ-” fiilinin de “başkaldırmak” kavram alanını ifade eden sözcüklerden biri olduğu düşünülmektedir:

“özi yazıñtı kaganı ölti - Kendisi yanıldı, kağanları öldü. KT D 20”

yori-: “(yaşamaya) devam etmek, ordu ile ilerlemek” anlamlarına gelen “yori-” fiili, “taşra” ile birlikte kullanıldığında “isyan etmek” anlamını almış ve bu anlamı ile KT ve BK yazıtlarında tanıklanmaktadır. “taşra yori-” ibaresi “başkaldırmak” kavram alanını ifade etmektedir:

“taşra yoriyur - İsyen başlıyor. KT D 11-12, BK D 10”

Sonuç

Diller, sınırlılık arz eden bir yapı içerisinde sınırsız sayıdaki varlıkları, durumları karşılamak için soyutlama, mecaz gibi çeşitli yöntemlere başvururlar. Çalışmamızda konu edindiğimiz kelimeler anlam değişimi/gelişimi bakımından incelendiğinde, bu kelimelerin ortaya çıktıkları ilk anlamlarından uzaklaşarak soyut ve mecaz anlamlar kazandıklarını (ok, tag, taş vb.) görmekteyiz. Örneğin “düz, doğru” anlamındaki “tüz” kelimesi, zaman içerisinde “barışık, uyumlu” anlamlarını kazanmış, sonrasında yokluk sıfatı türeten +sIz, +sUz eki ile genişletilerek oluşturulan “tüzsüz” sözcüğü

“kargaşa olan, itaatsiz” şeklinde soyut bir anlamı ifade edecek bir gelişime uğramıştır. Tarihi süreç içerisinde bağıllık sembolü olarak kullanılan “ok” kelimesinden yokluk sıfatı türeten +sIz, +sUz eki ile genişletilmiş “oksuz” kelimesi, zamanla mecaz anlam kazanmış ve Türkler tarafından “bağımsız, özgür” anlamında kullanılan ilk kelime olmuştur. Sözcüklerin bu şekilde soyut ve mecaz anlamlar kazanmış olmaları uzun bir süreci geçirdiklerinin de göstergesidir. Güçlü ve zengin bir anlatım sağlayan soyut ve mecaz anlamlı sözcüklerin eski Türkçenin söz varlığı içerisinde görülmesi Türk yazı dilinin tarihinin çok eskilere uzandığı savını kuvvetlendiren delillerdir.

Bir kavram alanına ait sözcüklerin çokluğu ve bunların seçilme nedenleri değerlendirilerek bir milletin dünya görüşü, değer yargıları, yaşam tarzı ve karakteri hakkında fikir edinilebilir. Özgürlük ve onun temel göstergesi olan başkaldırı kavramları iç içe geçmiş ve eski Türk yazıtlarında kendilerine ait bir kavram alanı oluşturmuşlardır. Böyle bir söz varlığı ve kavram alanının oluşması Türk milletinin özgürlüğe verdiği önemi ve karakterinin özgürlük temelinde şekillendiğini gösterdiğini düşünebiliriz.

KISALTMALAR

B	: batı yüzü	KB	: Kutadgu Bilig
BK	: Bilge Kagan yazıtı	KÇ	: Kül İç Çor yazıtı
Çev.	: çeviren	KT	: Köl Tigin yazıtı
D	: doğu yüzü	O	: Ongi yazıtı
G	: güney yüzü	ŞU	: Şine Usu yazıtı
haz.	: hazırlayan	T.	: Tonyukuk yazıtı
K	: kuzey yüzü	TDK	: Türk Dil Kurumu

KAYNAKÇA

- AKARSU, Bedia (1984), *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Savaş Yayınları, Ankara.
- AKSAN, D. (1991), “Göktürk Anıtlarında Söz Sanatları-Güçlü Anlatım Yolları”, *Türk Dilleri Araştırmaları*. 19-29.
- AKSAN, Doğan (2004), *Dilbilim ve Türkçe Yazıları*, Multilingual, İstanbul.
- ARENDR, Hannah (2012), *Geçmişle Gelecek Arasında*, Çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul.
- AYDIN, Erhan (2018a), *Orhon Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- AYDIN, Erhan (2018b), *Taşa Kazınan Tarih*, Kronik Kitap, İstanbul.
- AYDIN, Erhan (2018c), *Uygur Yazıtları*, Bilge Kültür Sant, İstanbul.
- CİN, Ş. Recai (1971), *Kavramlar Dizini*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- ÇETİNKIRAN BALCI, Elif (2017), *Özgürlük Kavramını Yeniden Düşünmek: Kant ve Arendt'te Etik ve Politik Bir Sorun Olarak Özgürlük*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- DİVİTÇİOĞLU, Sencer (2016), *Orta Asya Türk İmparatorluğu*, Alfa Yayınları, İstanbul.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2014), *Makaleler 1*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2016), *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- ERASLAN, Kemal (1980), *Eski Türkçede İsim-Füller*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 2731, İstanbul.
- FROLOV, İvan (1991), *Felsefe Sözlüğü*, Çev. Aziz Çalışlar, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Gökalp, Ziya (1976), *Türk Medeniyeti Tarihi*, Haz. İsmail Aka, Kâzım Yaşar Koprıman, Güneş Matbaacılık, İstanbul.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur (2013), Kaynakların Işığında Türk Tarihinde Kürşad, *Yüce Ereğ*, 14.46, 44-46.
- GÖZLER, Kemal (2017a), "Devlet Kelimesi Üzerine Bir Deneme", *Türkiye Günlüğü*, 129, 5-9.
- GÖZLER, Kemal (2017b), *Devletin Genel Teorisi*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
- GUMİLÖV, Lev Nikolayeviçen (1999), *Eski Türkler*, Çev. Ahsen Batur, Birleşik Yayıncılık, İstanbul.
- GÜNDOĞDU, Abdullah (2015), "Türklerde Devlet", Ed. İhsan Çapcıoğlu, Hayati Beşirli, *Türk Kültürü El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- GÜNGÖR, Harun (2012), *Türk Din Etnolojisi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- İbn Haldun, (2015), *Mukaddime I*, Haz. Arslan Tekin, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- KAFESOĞLU, İbrahim (2020), *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Kant, Immanuel (2013), *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, Çev. Ioanna Kuçuradi, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara.
- KAPUSUZOĞLU, Gökçen (2017), "Tarihî Bir Kişilik Olarak Kür Şad ve 639 Yılı", *Gazi Türkiyat*, 21, 121-136.

- KARATAY, Osman (2017), *Türklerin Kökeni*, Kripto Kitaplar, Ankara.
- KAYA, Ceval (2010), “Köktürkçe İdi Oksuz Üzerine”, Ed. Ülkü Çelik Şavk, *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu 3. Uluslararası Türkiyat Sempozyumu*, 463-467.
- MUTÇALI, Serdar (1995), *Arapça - Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul.
- ÖGEL, Bahaeddîn (1971), *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- ÖGEL, Bahaeddin (1995), *Türk Mitolojisi II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- ÖZCAN, Muttalip (2006), *İnsan Felsefesi*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- SERTKAYA, Osman Fikri (2014), “Kür Şad Adının Etimolojisi veya Türk Tarihinde Kür Şad Adlı Bir Kişi Var mıdır?”, *Gazi Türkiyat*, 14, 1-10.
- ŞİRİN, Hatice (2016), *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ŞİRİN, Hatice (2017), “Türk Dilinin Özgürlük Anlamlı Sözcükleri”, *XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı*, 157-162.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2017), *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2018a), *Gök-Türkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2018b), *Bozkırın Kağanlıkları*, Kronik Kitap, İstanbul.
- TDK (2011), *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TOGAN, A. Zeki Velidi (2019), *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- TOGAN, İsenbike, KARA, Gülnar, BAYSAL, Cahide (2017), *Eski T'ang Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- MAU-TSAİ, L. (2006), *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul.
- TURAN, Osman (1945), “Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması”, *Bellekten*, IX, 305-318.
- TURAN, Osman (2014), *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, Ankara.
- VARDAR, Berke (2007), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual, İstanbul.
- Yusuf Has Hacib (2008), *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşid Rahmeti Arat, Kabcacı Yayınevi, İstanbul.